

Роман Чмелик
(Львів)

АКТУАЛЬНІСТЬ І СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН НА СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ

У статті розглянуто питання актуальності дослідження міжетнічних відносин та їх специфіки на українсько-польському пограниччі; проаналізовано напрацювання із цієї проблематики українських і польських учених наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Значну увагу приділено досвіду і новим підходам спільного вивчення сучасних етнокультурних процесів на прикордонних територіях України й Польщі.

Ключові слова: українсько-польське пограниччя, міжетнічні відносини, етнокультурні процеси, спільні українсько-польські дослідження.

In the article is considered the question of the actuality on research into interethnic relations and their specific at the Ukrainian-Polish borderlands. The author analyzes Ukrainian and Polish science literature in this field at the late of the XX – early XXI centuries. A special attention pays to the experience and new investigation's methods of the modern ethno-cultural processes on the frontiers of the Ukraine and Poland.

Keywords: Ukrainian-Polish borderlands, interethnic relations, ethno-cultural processes, common Ukrainian-Polish researches.

В статье рассмотрены вопросы актуальности исследования межэтнических отношений и их специфики на украинско-польском пограничье; проанализированы наработки по этой проблематике украинских и польских учёных в конце ХХ – начале ХХІ в. Значительное внимание уделено опыту и новым подходам совместного изучения современных этнокультурных процессов на пограничных территориях Украины и Польши.

Ключевые слова: украинско-польское пограничье, межэтнические отношения, этнокультурные процессы, совместные украинско-польские исследования.

Сучасний українсько-польський кордон сформувався в умовах існування УРСР як складової частини СРСР. Відповідно до міжнародного принципу правонаступництва він перетворився на кордон між Польщею і Україною після здобуття останньою незалежності [1, с. 11]. Це у свою чергу сприяло утворенню чіткого державного і національного пограниччя з Польщею (уперше за тисячолітню історію сусідства), поряд з яким почало відроджуватися етнічне пограниччя. Про сучасне українсько-польське пограниччя можна вести мову від часу, коли Польща визнала незалежність України, оскільки в попередні десятиліття це було пограниччя польсько-радянське, а Україна і українці, як елемент суспільного польського життя, майже зникли [2, с. 5]. Саме з 90-х років ХХ ст. почали формуватися сприятливі умови для етнополітичної та соціокультурної активізації українців і поляків з обох боків кордону,

що спонукало до надання нової якості міжетнічним відносинам.

Питання вивчення і аналізу сучасних міжетнічних відносин належить до пріоритетних завдань світової гуманітарної науки ХХІ ст., оскільки вони безпосередньо пов'язані з безпекою і цілісністю державних утворень та міждержавних спільнот. На початку 90-х років минулого століття кардинально змінилася геополітична ситуація в Європі. У різних її частинах відбувалися протилежні процеси: країни Заходу інтегрувалися в економічній, політичній та військовій сферах, а країни Півдня і Сходу, здобуваючи незалежність, намагалися максимально швидко відділитися від колишніх політичних центрів. Становлення суверенної держави на постколоніальному просторі дуже часто пов'язане з вибухом суспільної свідомості, максимальним загостренням почуття національної гідності й активізацією історичної пам'яті. На шляху формування нової якості національної

ідентичності й утвердження свого місця в колі європейських народів багато національних спільнот, які тривалий час не мали власної держави і досвіду міжнародних відносин, наштовхнулися на величезні труднощі. У деяких країнах вирішення вищезазначених проблем відбувалося зі зброєю в руках і спричинило регіональні конфлікти. Інші країни зуміли їх полагодити шляхом мирного врегулювання, обмежуючись лише локальними непорозуміннями. В основі більшості воєн і збройних конфліктів цього періоду були територіальні претензії та загострення міжетнічних відносин.

Найчастіше проблемні ситуації в сучасних українсько-польських взаєминах також були пов'язані з пограниччям. Особливо актуальним його дослідження виявилось в нових політичних реаліях, пов'язаних з переформатуванням геополітичного простору Центрально-Східної Європи, після входження Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО (12.03.1999), Польщі – до Європейського Союзу (01.05.2004) і приєднання її до Шенгенської Угоди (21.12.2007). Із цього часу ми вже можемо вести мову про українсько-європейський кордон, на функціонування якого з польського боку мають вплив два центри – Варшава і Брюссель.

Зважаючи на актуальність і необхідність вивчення сучасних реалій життя та активну динаміку етнокультурних процесів на пограниччі, Президія НАН України прийняла постанову № 256 від 23.10.2002 року «про дослідження етнокультурних процесів на теренах українського порубіжжя», якою передбачено ряд конкретних заходів щодо покращення та активізації дослідження українського пограниччя спільно з науковцями із сусідніх країн. Необхідно зазначити, що раніше українсько-польське пограниччя комплексно і системно не досліджували ні польські, ні українські науковці.

Актуальність цієї проблеми зумовлена такими чинниками:

1. Нові кордони після Другої світової війни спричинили кардинальну зміну етнічного складу населення українсько-польського пограниччя внаслідок евакуаційних, репатріаційних і депортаційних акцій, що призвело до формування нової самосвідомості й ідентичності сучасних його мешканців.

2. Сучасний кордон з Польщею водночас є кордоном з Європейським Союзом, а проголошений Україною курс на євроатлантичну інтеграцію вимагає докладного вивчення впливу міжетнічних відносин на тенденції і динаміку розвитку інфраструктури цього пограничного регіону.

3. Дослідження мовних, етнографічних та релігійних критеріїв самоідентифікації населення на цих теренах дозволить краще зрозуміти сучасні потреби українців як впливової національної меншини в Польщі і поляків – в Україні, що своєю чергою посприє ефективнішому задоволенню їхніх конституційних прав і культурно-освітніх запитів.

4. Минуле українсько-польських відносин і розбіжності в оцінці причин та наслідків міжетнічного протистояння є предметом наукового дискурсу представників обох сторін у рамках спільних дослідницьких проектів, симпозіумів, конференцій тощо, що позитивно впливає на подолання атмосфери взаємної недовіри та існуючих стереотипів. Дослідження і аналіз індивідуальної та суспільної пам'яті, а також досвіду міжетнічних контактів на пограниччі, дає можливість у майбутньому позбутися функціонування старих і значно зменшити появу нових негативних стереотипів.

5. Фактичною відсутністю подібних досліджень в українській науці та частковим її висвітленням у працях польських учених, потребою наукового аналізу стану, тенденцій і динаміки міжетнічних відносин на пограниччі як актуальної проблеми сучасної етнології та соціогуманітарних наук загалом.

6. Аналіз міжетнічних відносин у сучасних умовах становлення добросусідських стосунків між двома країнами сприятиме пошуку шляхів уникнення непорозумінь і загострень між двома народами.

Характеристику стану наукової розробки проблеми доцільно розпочати з огляду літератури щодо вивчення традиційної матеріальної та духовної культури населення в етнографічних регіонах, що близько розміщені або охоплюють сучасний державний українсько-польський кордон. У другій половині ХХ ст. одні з перших збірників і колективних монографій про українські етнічні землі на пограниччі й на території сучасної Польщі почало видавати Наукове товариство

ім. Т. Шевченка в діаспорі. У 1980 році в США вийшов друком монографічний збірник матеріалів з географії, історії, етнографії та побуту Бойківщини, у якому висвітлено звичаї, релігії, діалекти, музику, вбрання тощо [3]. У 1986 році група українських науковців з діаспори підготувала історично-мемуарний збірник «Ярославщина і Засяння. 1031–1947», у якому описано історію, національно-культурне життя, мову, вбрання, процеси виселення і переселення українців, руйнування церков, дії УПА, новітній Ярослав і визначні уродженці цього краю [4]. Через два роки Історично-філософська секція НТШ видала другий том «Лемківщини», який майже весь присвячений етнографічній проблематиці й темі діаспори. Чи не вперше у виданні такого характеру брали участь науковець із Радянської України І. Красовський і науковці із Чехословаччини (тоді країна соціалістичного табору) М. Мушинка і М. Сивицький [5].

Активна дослідницька і видавнича діяльність інтелектуальних сил української діаспори стимулювала регіональні (у тому числі на пограниччі) дослідження в тогочасній УРСР. Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук УРСР підготувало історико-етнографічне дослідження «Бойківщина» [6], яке побачило світ на три роки пізніше діаспорного, і наступне – «Гуцульщина» [7]. З погляду дослідження українсько-польського пограниччя саме бойківський фактологічний і польовий матеріал дає нам добру основу для аналізу стану матеріальної та духовної культури місцевого населення перед утворенням державного кордону України і Польщі. Щоправда, у цьому виданні бракує матеріалів з певних територій Бойківщини, які опинилися за кордоном. Гуцульські дослідження можна використовувати у вивченні широкого культурного пограниччя, де взаємодіють звичаєві традиції, функціонування польської інтелектуальної думки в іноетнічному середовищі і його вплив на формування польської національної ідеї, літератури, мистецтва наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. Однак питання міжетнічних відносин у вищезазначених працях майже не розглядали. Загальним недоліком українських етнографічних праць того часу виступає їхня ідеологічна спрямованість.

Діаспорні видання переважно мали мемуарний характер, що можна розцінювати як значний вплив чинника суб'єктивності на описувані події, так і унікальні свідчення безпосередніх учасників.

Вивчення етнографічних регіонів України, у тому числі прикордонних, з використанням принципово нових підходів продовжили після здобуття Україною незалежності. Проте українські науковці, які працювали на пограничних теренах, здебільшого ставили собі за мету дослідження українців на їхній етнічній землі. Прикладом можуть слугувати колективна монографія «Холмщина і Підляшшя» [8] або двотомне видання «Лемківщина» [9; 10], які підготовлені із залученням польських і словацьких учених переважно українського походження. Методологія дослідження у вищеподаних працях вітчизняних і діаспорних учених в основному побудована на відтворенні ностальгічної та оборонної ідентичності українців на цих землях.

Значну увагу в контексті регіональних досліджень культур пограниччя привертає проект «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат», який реалізовувався в Інституті народознавства НАН України. Другий том «Етнологія та мистецтвознавство» містить матеріали, що висвітлюють питання автентичності явищ народного побуту і мистецьких практик, які за сукупністю характеристик духовно-світоглядної та естетичної природи відповідають особливостям українського етносу [11]. Більшість авторів досліджують конкретну етнічну спільноту – українців – з використанням методу порівняльного аналізу із сусідніми етносами. Теорія і методологія вивчення пограниччя або його регіонів здебільшого залишилися поза увагою українських науковців.

У контексті реалізації вищезгаданої Постанови Президії НАН України з'явилися наукові публікації, які переважно акцентують увагу на необхідності комплексного дослідження порубіжжя по периметру, пропонуючи певну методіку його вивчення або конкретні напрацювання та аналітичні погляди на етнічні процеси. Серед них на особливу увагу заслуговують статті С. Павлюка [12; 13; 14], Р. Кирчіва [15], М. Тиводара [16], Р. Чмелика [17–22], М. Зана [23], Г. Касперович [24] та ін. Цікавий матеріал про стикові

етнокультурні регіони знаходимо в журналі «Народна творчість та етнографія» за 2010 рік, один з номерів якого присвячений спеціальній темі «Українське Закарпаття в історичному, етнокультурному та етнополітичному контексті». У наукових статтях М. Сополіги [25], Л. Мушкетик [26], П. Леня [27], Г. Кожолянка [28] висвітлено питання етнічних відносин та етнокультурних процесів на українсько-угорському порубіжжі й Буковині.

Колектив наукових співробітників Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича підготував монографію, у якій проаналізовано явища виникнення і поширення історичних міфів та стереотипів серед етнічних спільнот у сучасній Україні з огляду на суспільні потреби подолання усталених уявлень і формування нових обривів історичної свідомості відповідно до нових суспільно-політичних і міжнародних умов. У книзі значну увагу приділено взаєминам українців зі своїми сусідами, зокрема поляками [29].

Поважний доробок в опрацюванні проблематики українсько-польського пограниччя мають польські науковці. Перш за все необхідно згадати монографію Г. Бабінського, де подано теоретичні засади дослідження національного й культурного порубіжжя України і Польщі, представлено емпіричний аналіз етнічності, релігійних відмінностей та ідентичності населення цих територій [30].

Упродовж останнього двадцятиліття тема пограниччя була досить актуальна в дослідженнях польських соціологів та істориків. Д. Вояковський вивчав питання плюралізму та ідентичності українців і поляків на пограниччі в колишній Східній Галичині [31]. Науковець приділив основну увагу етнічним явищам у масштабі мікросуспільства у двоетнічних місцевих спільнотах.

З 90-х років ХХ ст. інтенсивні дослідження українсько-польського пограниччя та функціонування стереотипів проводять у Жешувському університеті. До різного характеру проектів і конференцій залучають українських і польських соціологів, істориків, політологів, педагогів, психологів, філологів [32].

Дослідження культурного й етнічного пограниччя в Польщі проводили у Вроцлавському університеті спільно з Польським народознавчим товариством [33].

Пріоритетними напрямками є питання феномену пограниччя в широкому його розумінні, взаємодії понять *пограниччя – свідомість – ідентичність*, матеріальної і символічної культури пограниччя.

У 2003 році Любуське наукове товариство видало два томи, присвячені темі трансграничності в соціологічній перспективі. Наукові розвідки першого тому здебільшого присвячені питанням теоретико-методологічного характеру, специфіки функціонування прикордонних міст і сіл, суспільної свідомості й ідентичності, виховання та багатокультурності [34]. Другий том становлять різноматичні матеріали, які згруповані в розділи за географічною ознакою – пограниччя західне, східне, південне [35].

Соціологічні й антропологічні дослідження місцевих спільнот пограниччя містить колективна монографія, яка з'явилася в результаті реалізації проекту щодо вивчення населення східного пограниччя перед входженням Польщі до Європейського Союзу [36]. У ній висвітлено глибоко питання, пов'язані з образами минулого, індивідуальною та колективною ідентичністю тощо.

Суспільно-культурному контексту ідентичності мешканців східного і західного пограниччя Польщі присвячена праця польського соціолога І. Махай [37]. У монографії авторка проаналізувала історичні й суспільно-культурні відмінності цих двох регіонів, статус іноземця, розуміння сусідніх народів та інші питання функціонування особи й громад у специфічних умовах близькості кордону.

Огляд сучасного стану етнографічних, фольклорних і етнічних досліджень на українсько-польському пограниччі здійснено в збірнику статей «Польща – Україна. Пограниччя культурне і етнічне» [38]. Польські й українські науковці порушили питання пам'яті та ідентичності, історичної та сучасної багатокультурності, відмінностей та конфліктів, обрядів і вірувань, фольклору і народного одягу.

На особливу увагу заслуговує колективна праця колег з Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету про релігійність християн східного обряду на польсько-українському пограниччі за редакцією М. Любанської [39]. Уміщені наукові розвідки написано на матеріалах етнографічних експеди-

цій у Ярославський і Горлицький повіти (Польща) та в Жовківський район (Україна). Автори проаналізували проблеми, пов'язані з етнографічним дослідженням релігійності, дефініції святості релігійного обряду, літургійного життя і обряду греко-католиків у 1945–1989 роках, ставлення християн східного обряду до смерті, польсько-українські відносини тощо.

У 2006 році науковці Інституту народознавства НАН України, Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету розпочали спільне дослідження українсько-польського кордону. За його підсумками організували 2009 року конференцію у Варшавському університеті, а також видали колективну монографію «На пограниччі “нової Європи”. Польсько-українське сусідство» [40]. Прискіпливу увагу дослідники зосередили на висвітленні питань конструювання кордону, пам'яті і травми в зоні конфлікту, формування ідентичності, фольклору та побуту пограниччя.

Вищезгадані монографії, статті, матеріали конференцій та семінарів повністю не вичерпують бібліографію досліджень українсько-польського пограниччя, але дають загальні відомості про стан наукової розробки теми і значною мірою відображають існуючу ситуацію в сучасній українській і польській етнології та суміжних науках. До аналізу видань не включено чисельної науково-популярної та мемуарної літератури з теренів українсько-польського пограниччя. Також немає можливості ґрунтовно зупинитися на книгах, які написані на основі спогадів про депортацію українців з їхніх етнічних територій або примусове переселення поляків, або ж містять цікаву інформацію, базовану на особистому досвіді і переживаннях. Уважаємо, що при критичному осмисленні польська і українська література подібного характеру може бути залучена для об'єктивнішого розкриття процесів формування образу «чужого» по обидва боки кордону, функціонування гетеростереотипів, трансформації міжетнічних відносин тощо.

Таким чином, усе вищевисловлене свідчить про незаперечну суспільну й державну потребу та необхідність досліджувати українсько-польське пограниччя. Водночас пріоритетними в комплексі питань є міжетнічні відносини населення цього ре-

гіону. Практична відсутність відповідних досліджень у вітчизняній етнологічній науці та незначна кількість праць польських науковців засвідчує необхідність вивчати і узагальнювати існуючий досвід на основі сучасних теоретико-методологічних засад. Максимальну об'єктивність наукового аналізу стану, тенденцій і динаміки міжетнічних відносин на зазначеній території допоможе забезпечити широке залучення найновіших польових матеріалів етнологів двох країн.

Література

1. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К. : Основи, 1994. – 168 с.
2. Конєчна Й. Польща-Україна: взаємний образ. – Варшава : Інститут публічних справ, 2001. – 82 с.
3. Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту / ред. і голова ред. колегії М. Утриско // Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Український архів. – Філядельфія ; Нью-Йорк, 1980. – Т. XXXIV.
4. Ярославщина і Засяння. 1031–1947. Історично-мемуарний збірник / ред.-упоряд. М. Семчишин // Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Український архів. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1986. – Т. XLII.
5. Лемківщина: земля – люди – історія – культура. Т. II / ред. Б.-О. Струмінський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Історично-філософська секція. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. – Т. 206.
6. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1983. – 304 с.
7. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1987. – 472 с.
8. Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Родовід, 1997. – 384 с.
9. Лемківщина. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Т. 1. – 360 с.
10. Лемківщина. Духовна культура. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2002. – Т. 2. – 420 с.
11. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат / гол. ред. та керівник проекту С. Павлюк. – Л., 2006. – Т. 2. – 816 с.
12. Павлюк С. Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження // Народознавчі зошити. – 2003. – № 3–4. – С. 385–388.

13. *Павлюк С.* Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя : проблема дослідження // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття : зб. наук.-теор. статей / голов. ред. С. П. Павлюк. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2006. – Вип. 2. – С. 4–8.
14. *Павлюк С.* Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя : дослідницькі акценти // Матеріали міжнар. конф., Івано-Франківськ, 23 лютого 2006 р. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 3–7.
15. *Кирчів Р.* Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження // Народознавчі зошити. – 2009. – № 5–6. – С. 594–607.
16. *Тиводар М.* Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття) // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 4–30.
17. *Чмэлык Р. П.* Новые подходы к полевым исследованиям украинско-польского пограничья // Полевые этнографические исследования. Материалы Восьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений. – С.Пб., 2009. – С. 242–246.
18. *Chmelyk R.* The Polish-Ukrainian borderlands: the current situation and perspectives on research into ethno-cultural processes // Exploring home, neighbouring and distant cultures. Polish ethnology cultural anthropology at the time of globalization. – Warszawa, 2008. – S. 139–152.
19. *Чмелик Р.* До питання спільного дослідження етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі // Українська культура: з нових досліджень : зб. наук. статей на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття. – Л., 2007. – С. 61–72.
20. *Чмелик Р.* Українсько-польське пограниччя: зіткнення культур і збереження культурної спадщини // Матеріали наукової конференції «Минуле майбутньому». Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя. Замосцько-Волинські музейні зошити. – Zamość, 2006–2007. – Т. IV. – С. 13–18.
21. *Czmelyk R.* Tożsamość mieszkańców pogranicza w kontekście działalności naukowo-upowszechnieniowej muzeów lwowskich // Problemy rozwoju turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu, Podlasiu, Wołyniu i Podolu / praca zbiorowa pod redakcją naukową Z.-J. Przychodzenia. – Warszawa ; Lwów ; Żytomierz, 2006. – Т. VIII. – S. 359–363.
22. *Chmelyk R.* Role of the ethnographic museums for creating Europe without borders // Proceedings of the 3rd General conference «Challenges for ethnographical and social history museums looking to the new millennium», 10–12. 02.1999. Namur, Belgique. – Ljubljana : Slovene Ethnographic Museum, 2000. – S. 295–305.
23. *Зан М.* Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 31–41.
24. *Касперович Г.* Етнокультурные процессы на белорусско-украинском пограничье // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 19–28.
25. *Сополига М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3. – С. 5–20.
26. *Мушкетик Л.* Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3. – С. 21–35.
27. *Леньо П.* Етнокультурні процеси в середовищі українців Мараморощини // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3. – С. 36–46.
28. *Кожоляк Г.* Етнонаціональна своєрідність українців-русинів Буковини: історія, сучасні аспекти проблеми // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3. – С. 78–90.
29. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 472 с.
30. *Babiński G.* Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zryżnicowanie religijne, tożsamość. – Kraków, 1997. – 279 s.
31. *Wojakowski D.* Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu. – Kraków : Zakład Wydawniczy «NOMOS», 2002. – 298 s.
32. Stereotypy narodowościowe na pograniczu / pod redakcją Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu rzeszowskiego, 2002. – 347 s.
33. Pogranicza kulturowe i etniczne w Polsce / pod redakcją J. Kamockiego, K. Kwaśniewicz, A. Spis. – Wrocław : Polskie towarzystwo ludoznawcze – Uniwersytet Wrocławski, 2003. – 262 s.
34. Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Teorie, studia, interpretacje / pod redakcją naukową M. Zielińskiej. – Zielona Góra : Lubuskie towarzystwo naukowe, 2003. – Т. I. – 587 s.
35. Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Komunikaty i komentarze / pod redakcją naukową M. Zielińskiej. – Zielona Góra : Lubuskie towarzystwo naukowe, 2003. – Т. II. – 285 s.

36. Granice na pograniczach. Z badań społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski / praca zbiorowa pod redakcją J. Kurczewskiej i H. Bojar. – Warszawa : Wydawnictwo IFiS PAN, 2005. – 417 s.

37. *Machaj I.* Społeczno-kulturowe konteksty tożsamości mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe «Scholar», 2005. – 308 s.

38. Polska – Ukraina. Pogranicze kulturowe i etniczne / pod redakcją J. Kamockiego, E. Be-

rend, M. Piotrowskiego, A. Spis. – Wrocław : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Uniwersytet Wrocławski, 2008. – 272 s.

39. Religijność chrześcijan obrządku wschodniego na pograniczu polsko-ukraińskim / pod redakcją M. Lubańskiej. – Warszawa, 2007. – 167 s.

40. Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod redakcją M. Zowczak. – Warszawa, 2010. – 744 s.